

Отримано: 13 серпня 2021 року

Прорецензовано: 6 вересня 2021 року

Прийнято до друку: 20 вересня 2021 року

e-mail: myakibchuk@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2021-11(79)-107-110

Якібчук М. В. «Урок наукової чесності»: альтернативний дискурс епістолярію українських дисидентів другої половини 20 століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острого: Вид-во НаУОА, 2021. Вип. 11(79). С. 107–110.

УДК: 821.161:001.98

Якібчук Марія Василівна,
кандидат філологічних наук, доцент,
Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

«УРОК НАУКОВОЇ ЧЕСНОСТІ»: АЛЬТЕРНАТИВНИЙ ДИСКУРС ЕПІСТОЛЯРІЮ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 20 СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено осмисленню альтернативного дискурсу другої половини 20 століття в контексті епістолярію українських дисидентів І. Світличного, В. Чорновола, В. Стуса, З. Красівського, Я. Лесіва. Виявлено його особливості та специфіку у формуванні літературно-мистецького інакодумства в Україні учасників руху Опору 60-років, який виник завдяки зусиллям творчої інтелігенції, яку згодом назвуть шістдесятниками. Здійснено пошуки нової літературно-мистецької форми епістолярного тексту дисидентів, відмінної від соціалістичного реалізму. З'ясовано значення епістолярію шістдесятників для творення альтернативного дискурсу, а також доведено визначальні світоглядні принципи дисидентів, зокрема «урок наукової чесності» від О. Білецького, який на все життя засвоїв І. Світличний і поширював серед своїх однодумців.

Ключові слова: епістолярій, альтернативний дискурс, наукова чесність, дисиденти.

Mariya Yakibchuk,
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

"LESSON OF SCIENTIFIC HONESTY": AN ALTERNATIVE DISCOURSE ON THE EPISTOLARY OF UKRAINIAN DISSIDENTS OF THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

The article is devoted to understanding the alternative discourse of the second half of the 20th century in the context of the epistolary of such Ukrainian dissidents as I. Svitlychnyi, V. Chornovil, V. Stus, Z. Krasivskiy and Ya. Lesiv. The paper determines its peculiar features and specifics in the formation of literary and artistic dissidence of the members of the Resistance Movement of the 60s in Ukraine, which has arisen due to the efforts of the creative intellectuals that will later be called the men of the sixties. A search for a new literary and artistic form of the dissidents' epistolary text that is different from socialist realism has been carried out. The article studies the significance of the epistolary of the men of the sixties for the creation of the alternative discourse, as well as proves the defining ideological dissidents' principles, in particular the "lesson of scientific honesty" from O. Biletskyi, which has been learned for the rest of his life and disseminated among his like-minded people by I. Svitlychnyi.

Key words: epistolary, alternative discourse, scientific honesty, stoicism, camp letter.

Постановка проблеми. Епістолярна спадщина видатних українських письменників, громадських діячів відтворює маловідомі сторінки нашого минулого, яке замовчувалось в офіційному ідеологічному дискурсі. Шістдесятники відкрито демонстрували своє незадоволення політикою в царині культури, зокрема ставленням до української мови. Їх листи з тюрми, із заслання, які упродовж довгого часу були вилучені з поля літературознавчих досліджень, є вагомим епістолярним масивом в альтернативному дискурсі того часу, невід'ємною частиною української літератури ХХ століття.

Актуальність статті зумовлена необхідністю аналізу особливостей дисидентської комунікації в тоталітарному суспільстві та розуміння суспільно-політичних, культурно-мистецьких процесів у визначенні справжнього мистецтва, літератури, яку проповідували дисиденти у альтернативних джерелах інформації, від кон'юктури. Лист і самвидав були єдиним зв'язком із вільним світом для тих, хто не погоджувався жити за мораллю тоталітаризму і змушений був за це відбувати покарання. Аналізуючи листування дисидентів, які до арешту професійно займалися літературою, журналістикою, важливо відмітити, що вони розгорнули нові перспективи розвитку українського альтернативного літературознавства, опираючись на філософію стоїцизму, наукову чесність, кращі зразки світового мистецтва. О. Зарецький, досліджуючи офіційний та альтернативний дискурси в УРСР, зауважує, що листи шістдесятників свідчать про «етичний спротив системі, суб'єктивне несприйняття радянської влади з її насадженням власної ідеології, штампів у мистецтві та літературі... [з.с.191] і тому відносить їх до альтернативного дискурсу». Так як в офіційному дискурсі українські проблеми вважались другорядними, були замовчувані, почали з'являтися інші тексти, (маємо на увазі епістолярій шістдесятників), які органічно вписалися у новий літературний канон.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цілісний аналіз українського письменницького епістолярію другої половини ХХ ст. здійснила Г. Мазоха, визначивши доміанти листів як «синкретизм художнього мислення» [2, с. 28]. До проблеми специфіки та функцій письменницького листування зверталися також І. Дзюба, М. Коцюбинська, Л. Морозова, В. Кузьменко, А. Зіновська, Т. Заболотна, С. Павличко у праці «Дискурс модернізму». Предметом наукових досліджень ця тема була для Ю. Коваліва, Н. Зборовської, Л. Вашків, О. Галич, Ж. Ляхової, Ю. Шереха, Н. Загоруйко. Варто згадати докторську дисертацію Л. Тарнашинської «Дискурс шістдесятництва в українській літературі ХХ століття». Ця ж авторка у своїй монографії «Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління» визначила цей епістолярій як комунікацію свідомостей, завдяки якій відбувалися утвердження та самореалізація цих яскравих особистостей» [2, с. 55]. Досліджуючи цю тему, ми вивчали праці з історії руху опору в Україні Г. Касьянова, А. Русначенка, О. Зарецького «Офіційний та альтернативний

дискурси 1950-1980 рр. в УРСР», спогади сучасників, зокрема М. Гориня, С. Кириченко, М. Мариновича, В. Овсієнка, Р. Довгань, Є. Сверстюка та ін., матеріали самвидаву в Україні, мемуари, автобіографії самих дисидентів.

Виділення невіршених частин загальної проблеми. Новизна. У текстах офіційного дискурсу містилися основні політичні гасла, яких треба було дотримуватись у всіх сферах: політичній, науковій, культурній. Усі інші типи дискурсу були шкідливими, ворожими, непотрібними. Мета дослідження – дати розуміння, як у другій половині 20 століття формується дискурс інакшості на матеріалі епістолярію шістдесятників, з'ясувати види і форми тодішньої реальності, що слугувала для творення альтернативного дискурсу. Питання, порушені у листуванні українських дисидентів, є ключовими в українсько-літературному процесі, але «тон їх обговорення діаметрально протилежний офіційному радянському дискурсу, що дає підстави означити його як альтернативний» [2, с. 60]. Вивчення епістолярію українських дисидентів як сегмента цілісного літературного процесу другої половини 20 століття дозволяє розкрити альтернативні наративи дискурсу шістдесятників. Як відомо, дисидентський рух розглядається у кількох аспектах: правозахисний рух, культурно-теологічне шістдесятництво, літературно-мистецький рух, який, на нашу думку, потребує ширшого осмислення. Саме цей останній аспект допоможе ґрунтовно відтворити культурно-ідеологічні, естетико-художні проблеми в Україні другої половини ХХ століття.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань:

- проаналізувати листування поетів-дисидентів на предмет альтернативного дискурсу; з'ясувати види дискурсів;
- простежити на матеріалі листів літературні моделі творення тексту «інакшості»;
- з'ясувати широту науково-мистецьких зацікавлень шістдесятників;
- визначити роль книги та самвидаву в духовному світі цього покоління;
- дослідити спілкування з однодумцями в таборі та через листи.

Об'єктом дослідження є епістолярій Василя Стуса, Івана Світличного, В'ячеслава Чорновола, Зеновія Красівського, Ярослава Лесіва.

Предмет дослідження – альтернативний дискурс епістолярію поетів-дисидентів.

Викладення основного матеріалу. Як відомо, дискурс – це сукупність висловлювань, що стосуються певної теми, і є взаємопов'язані між собою. Категорія дискурсу набула широкого значення у Франції в 60-х роках 20 ст., проблематику якого розширив французький філософ М. Фуко. Є різні типи дискурсу: філософський, правничий, політичний, художньо-літературний, які інколи взаємопроникають у своїх межах. Конкретні висловлювання, які зароджувались в українських історичних умовах і відбивали часовий аспект (60-80 роки 20 ст.), витворювали інший тип дискурсу, який називаємо альтернативним, тобто вибраним одним серед інших. У дослідженні Олексія Зарецького «Офіційний та альтернативний дискурси 1950-80 рр. в УРСР» названо листування індивідуальним дискурсом, «...але в системі, де контролем було охоплено весь дискурс, воно могло набути ознак альтернативності» [3, с. 187]. І справді, поети-шістдесятники у своєму листуванні тематично розширили межі української літератури, порушуючи гострі питання стилю, техніки поетичного мистецтва, які не вписувалися у регламентовані канони соцреалізму. У листі до дружини Іван Світличний пише: «Літературу можна обговорювати й не вдаючись до дурної політики; у всякому разі, для мене суто літературні листи цікавіші й важливіші» [6, с. 68]. Моральний імператив – бути чесним, не зрадити своє Я стає найважливішим критерієм етичного виміру авторів покоління шістдесятників. Епістолярій В. Стуса, В. Чорновола, І. Світличного, З. Красівського, Я. Лесіва та ін. переконливо доводить, що інтелектуальне життя, поетична творчість в тюремних умовах були засобом реалізації вільної людини. У пошуку ідеалу в'язні-поети утверджували свій кодекс честі, розгортали новий вимір буття. Наприклад, для Зеновія Красівського проблеми офіційного чи неофіційного дискурсу 60-х просто не існувало: він не сповідував ідеології соціалістичного реалізму. Визначальними у його житті і творчості була свобода людини і свобода народу. Він був міцно прив'язаний до програмних завдань національного руху. Якщо, приміром, в Івана Світличного, за словами, І. Дзюби, «високий суспільно-політичний ідеал формувався на ґрунті віри в соціалізм і водночас розуміння глибокої невідповідності його нашій дійсності», то в Зеновія Красівського він формувався ще з ранньої юності в процесі конкретної боротьби проти окупантів за загальнолюдські права свого народу [8, с. 13]. Підпільна організація «Український національний фронт», до якої входив З. Красівський, Я. Лесів та ін., писала відкриті листи до режимних органів, у яких містилися вимоги припинити русифікацію України та переслідування української інтелігенції, реабілітувати жертви сталінсько-більшовицького терору. Результатом відповіддю був арешт у березні 1967 року вісьмох осіб, які входили до складу УНФ. Про відкриті виступи своїх молодших ідейних побратимів З. Красівський згодом напише: «Їхня справа-справа легальна, вільнодумна, пов'язана з Львівським університетом, письменниками, художниками, з такими іменами, як Іван Дзюба, Іван Світличний, Алла Горська, Євген Сверстюк, Опанас Заливаха, та й самі Горині в сені процесу, а Михайло за «паровоза» групи. Це було щось, чим я надзвичайно тішився, чим гордився і чому якоюсь мірою заздрив... це було щось дуже нове, ефективне, і манило...» [8, с. 16]. Новаторство шістдесятників стосувалося як форми, так і змісту, «характеризувалося пошуками нової літературної форми, відмінної від закам'янілих масок «соціалістичного реалізму» [4, с. 18]. Але їхні художньо-естетичні пошуки були засновані на національному ґрунті.

Проблема митця у тоталітарному суспільстві, як уже зазначалося, була однією з домінуючих тем в епістолярній спадщині шістдесятників. До прикладу, В. Чорновіл, оцінюючи високо професійний рівень Ліни Костенко, писав: «У Ліни буває, що якийсь рядок губить цілий вірш. Мабуть, їй не пішло на користь чернецтво (громадське)» [7, с. 27]. Суворо й безкомпромісно відгукнувся про поетесу і В. Стус: «Бідна Ліна намовчалась, наїлась гіркої тиші-появилась збіркою, де сліди втрат чималі [2, с. 73]. Нагадаємо, що Ліна Костенко упродовж багатьох років була позбавлена можливості друкуватись в Україні. Звичайно, ці критичні відгуки доброзичливі, «адже дисиденти турбувалися передусім, щоб під тиском цензури одна з найталановитіших поетес не втратила естетичних критеріїв» [2, с. 73]. Розуміння мистецтва як свободи творчості особистості виразно проступає і в поетичних роздумах інших дисидентів. «Єдність морально-етичних та художньо-естетичних критеріїв в оцінці мистецьких явищ, а вона була доволі категорична й безапеляційна, – ключовий момент на шляху до усвідомлення літературознавчої концепції шістдесятників...» [2, с. 208]. У своїх листах з неволі Стус, Світличний, Чорновіл, Красівський порушували важливі питання українського літературознавства, в яких засадничо висвітлювали інші естетичні принципи з приводу власних літературних напрацювань, природи поезії, літературних жанрів. Основною у мистецтві, літературі для Стуса та його побратимів-дисидентів була творча особистість, модерність та естетизм, які заперечував

офіційний радянський дискурс, що проголошував комуністичну партійність і народність. Дискутуючи питання розвитку української літератури, вони, «...розгорнули нові перспективи розвитку українського альтернативного літературознавства в загальносвітовому контексті [2, с. 101]. Продовження їхніх думок знаходимо у працях дослідників з діаспори: Ю. Шевельова, Ю. Луцького, М. Павлишина, І. Кошелівця та ін.

Радянська влада, налякана поширенням вільномудства, боролася з проявами вільного мислення. Як згадує І. Дзюба: «Ці колізії мали національний характер... ми шукали форми висловити свій протест і спротив русифікації, якимось вплинути на національне самоусвідомлення суспільства» [8, с. 13].

Роздумуючи над епістолярієм Василя Стуса, зауважимо, що його листи до рідних були багатогранні за тематикою, у них розкривалися питання літератури, філософії, історії, містилася авторська рецепція та інтерпретація класичного українського й світового письменства (І. Котляревський, І. Франко, Леся Українка, Р. М. Рільке). На той час переклади виконували націєтворчу і модернізаційну функції в українській літературі. І саме переклад Стуса творів Рільке вважається одним з найкращих. В альтернативному дискурсі це була можливість втечі від реального життя. Влучно про це написав Є. Сверстюк. «У своїх листах, адресованих до «увялого партнера», поет «дискутував з епохою. Вибудовував свій вищий світ над плоскими реаліями соціалістичної казарми» [2, с. 60]. Листи з табору свідчили про інтенсивне духовне життя українських в'язнів сумління і допомагали протистояти жорстоким реаліям. Співв'язень І. Світличного І. Коваленко пригадує: «Скільки він встигав! Без перебільшення можна сказати, що він працював кожної вільної хвилини і вдень, і вночі» [1, с. 472], адже сприймав табір як місце для праці «в екстремальних умовах» [2, с. 172]. Ігор Калинець, який перебував разом з Іваном Світличним у таборі, у своїх спогадах зазначає: «Ми жили поезією, згадками про поетів, перекладами» [1, с. 472]. І. Світличний як аналітик хотів піднести українську культуру до рівня світової, тому навіть у тюремних умовах інтенсивно працював як літературний критик, поет, перекладач, лінгвіст, пересилаючи свій творчий доробок у єдино дозволеному жанрі-лісті. Визначальним у світогляді Світличного був «урок наукової чесності» від академіка О. Білецького, який попри приязні стосунки, критично оцінив перший варіант його дисертації «Теорія літературного образу». Потім Світличний ще 15 років працював над цим дослідженням. У майбутньому він старався бути таким же об'єктивним суддею, коли читав твори В. Симоненка, В. Стуса та інших молодих поетів. У тому часі літературознавці зауважували, що в радянському літературознавстві критика була одночасно доносом. Але Світличний був іншим: він зосереджував увагу на суто художніх властивостях та естетичних цінностях твору, бо таким чином хотів допомогти молодим авторам, обстоюючи їхнє право на самобутність. Принцип «Платон мій друг – та істина дорожча» став визначальним для Світличного та його побратимів, життєве кредо для яких було суголосне з філософією стоїцизму, сформульоване ще Сенекою: «Хто володіє собою, той нічого не втратив» [2, с. 141]. У цьому контексті візьмемо за приклад Ярослава Лесіва, який, провівши найбільшу голодівку серед ув'язнених (192 дні), у листі до рідних писав: «Дивна штука – життя. Ніколи не перестану його любити. Попри всі злигодні воно таки прекрасне... Неподалик за мурами видно вербу. Стара вона, самотня, нагадує маму, що все життя когось чекає... От тільки й друзів у мене: поодинокі дерева та ще птаці, кохаюся у їх співі, радію з ними і плачу» [8, с. 89]. Листи З. Красівського із тюрми, із заслання – помітне й вельми своєрідне явище в українській літературі. Розповідаючи про власну тюремну «творчу лабораторію» в листі до дружини Олени, він писав: «Для самого себе в тюремних буднях знайшов конкретну роботу. Я почав писати вірші, не з покликання, не тому, що в Пегаса свербіли крила. Я захотів, я намірився перетопити тюремні страждання в слово, і працював, не знаючи спокою ні вдень, ні вночі...» [8, с. 115]. А В. Чорновіл у таборі мав твердий щоденний графік: вивчення іноземної мови, перегляд періодики, виписки із прочитаного. «Але без листів нам по цих сибірських хуторах, – писав В'ячеслав Чорновіл Анні-Галі Горбач, – як без повітря» [7, с. 658]. Він навіть називав деякі переваги ув'язнення: душевний спокій і впевненість у собі. Бо на волі «він був потенційною жертвою, тому що мислив відмінно від офіційного ідеологічного дискурсу» [2, с. 111].

Головним інструментом протесту прогресивної інтелігенції, в тому числі, дисидентів був Самвидав як феномен культурно-політичної думки в Україні 1960-80-х років: слово стало основною зброєю. Термін «самвидав» виник в Україні 1929 року, засновником якого став Іван Багряний. Особливістю українського літературного самвидаву було використання у ньому творів так і не реабілітованих літераторів «розрайованого відродження», поезій і щоденника В. Симоненка, які були прообразом людської гідності, честі і совісті. На сторінках самвидаву було поміщено статтю І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», працю В. Чорновола «Лихо з розуму», журнал «Український вісник» та ін. Таким чином «викристалізувався справді дуже потужний і цікавий естетично вибагливий і самодостатній літературний самвидавний напрям, який влада не змогла знищити...» [5, с. 19]. Заборонені в Україні тексти виходили друком за кордоном, які потрапляли туди різними шляхами: складними і ризикованими. У цьому контексті варто згадати збірку поезій З. Красівського «Невольницькі плачі», яка, потрапивши до рук в'язничної адміністрації, уціліла. Поезії переписували і передавали одні одним. Один примірник згодом потрапив у Великобританію і вийшов друком в 1984 році. Додамо, що були видані закордоном твори і інших дисидентів. Тема «самвидаву» і «тамвидаву» дуже важлива: вона потребує окремого дослідження.

Головні висновки. Дослідивши феномен українських дисидентів крізь призму таборового епістолярію, ми дійшли висновків, що вони розгорнули альтернативний дискурс українського літературознавства, утверджуючи свій ідеалізований кодекс честі. І політичне, і літературне, і особисте життя будували за новими критеріями, шукаючи власної форми самовираження. Свідомо ставали на шлях, що був приречений на випробування, «дорогою болю» за Стусом, обстоюючи філософію стоїцизму, національну гідність, моральну стійкість, жертвність, добросовісність. Наголошено, що український самвидав як альтернативна складова літпроцесу 1960-80-х рр. був місцем консолідації неконформістів. З'ясовуючи види дискурсу, ми визначили, що табірне листування є прикладом альтернативного літературознавства, яке керувалося естетично-художніми критеріями. За допомогою листів поети-в'язні висловлювали свої думки, тримали зв'язок з рідними і однодумцями, реалізуючи себе як творчу особистість. Засобом розширення інтелектуального простору були листи до закордонних адресатів, зокрема А.-Г. Горбач, Віри Вовк, О. Зілинського, через яких вони отримували заборонену літературу, довідувались про літературне життя за «залізною завісою». Однією з домінант спілкування дисидентів у таборі і через листи було переосмислення радянського літературного канону. Епістолярій дисидентів вводить нашу культуру у спільний європейський дискурс.

Перспективи використання результатів дослідження. Результати дослідження можуть бути використані при викладанні курсу: «Основи академічного письма», зокрема питання культури особистості дослідника, академічної доброчесності, філософської основи академічного письма та ін. Також доцільно використати цей матеріал, аналізуючи ділові листи (дисципліна «Українська мова за професійним спілкуванням») і виокремлюючи лист як документ у контексті епохи.

Література:

1. Доброокий. Спогади про І. Світличного / упоряд. Л. Світлична, Н. Світлична. Київ : Час, 1998. 572 с. (Укр. модерна літ-ра).
2. Загоруйко Н. Таборовий епістолярій українських шістдесятників (Літературно-естетичний дискурс). Київ : Смолоскип, 2018. 256 с., іл.
3. Зарецький О. Офіційний та альтернативний дискурси 1950-1980 рр. в УРСР. Київ : Ін-т укр. мови НАН України, 2008. 440 с.
4. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. Київ : Либідь, 1995. 224 с.
5. Лис С. В. Слово поза цензурою: Самвидав як феномен культури і суспільно-політичної думки 1960-х-1980-х років (Західна Україна) : монографія. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. 76 с.
6. Світличний І. Голос доби / упоряд. Л. Світлична. Київ : Сфера, 2001. Кн.1: Листи з «Парнасу». 544 с.
7. Чорновіл В. Твори : у 10 т. / упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинської. Київ : Смолоскип. Т. 4, Кн. 2 : Листи, 2005. 990 с.
8. Якібчук М. І в храм свободи увійти (Творчість З. Красівського та о. Я. Лесіва: дискурс національної ідентичності). Коломия, 2012. 192 с., 16 фотоіл.